

THE ETHOS OF TEACHER PROFESSION

ETOS ZAWODU NAUCZYCIELA

dr hab. inż. Jerzy Zawisza, prof. WSGE

Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej
im. Alcide De Gasperi w Józefowie

jerzyzawisza19@wp.pl

ABSTRACTS

The postulate of teacher responsibility toward and for the world shows wider than ever horizons of moral education and that is its greatest responsibility. Depicted types of professional responsibility of teacher indicates interpenetrating variety of responsibility of the teaching profession. Teacher's responsibility as defined in the documents governing the formal aspect of professional responsibility, in ordinances of educational authorities, regulations, and curricula has its foundation in moral values of teacher, which is the source of his sense of professional responsibility.

Postulat odpowiedzialności nauczyciela wobec świata i za świat ukazuje szersze niż kiedykolwiek dotychczas horyzonty moralnego wychowania i to jest jego największą odpowiedzialnością. Ukazane rodzaje odpowiedzialności zawodowej nauczyciela wskazują na wzajemnie przenikające się odmiany odpowiedzialności profesji nauczycielskiej. Odpowiedzialność nauczyciela określona w dokumentach regulujących formalny aspekt odpowiedzialności zawodowej, w zarządzeniach władz oświatowych, przepisach, programach nauczania ma swoją podbudowę na wartościach moralnych nauczyciela, stanowiącej źródło jego poczucia odpowiedzialności zawodowej.

KEY WORDS:

Education, sociology of morality, the ethos of the profession, moral norms, patterns of behavior, Aristotelian perspective, Weber's perspective, secularism, work ethic, verbalism, teacher ethics.

Edukacja, socjologia moralności, etos zawodu, normy moralne, wzorce postępowania, perspektywa arystotelesowska, perspektywa weberowska, sekularyzacja, etos pracy, werbalizm, etyka nauczycielska.

WSTĘP

Zmiany polityczne i społeczno-ekonomiczne, jakie zaszły w Polsce w ostatnich dwudziestu latach oraz rozwój techniki, oświaty i kultury wyznaczyły nowe formy społecznego współżycia. Nastąpiły również pewne zmiany w pozycji społecznej określonych warstw społecznych i kategorii zawodowych, w kryteriach ich społecznej oceny. Zmiany te nie ominęły również kategorii zawodowej nauczycieli, w której należy upatrywać głównego filara edukacji. Oceniając etos pracy nauczycieli w społeczeństwie polskim, w danych warunkach, po transformacji – w nowych czasach – musimy zauważyć, że po euforii zwycięstwa nad totalitaryzmem i marksistowskim kolektywizmem uświadamiamy sobie coraz wyraźniej skutki pozostawione przez system w postawach i zachowaniach Polek i Polaków, w tym również w ich podejściu do pracy i jej etosu.

WPLYW ŚRODOWISKA NA KSZTAŁTOWANIE OCEN MORALNYCH ZAWODU NAUCZYCIELA

Według naszego wielkiego patrona ks. J. Majki socjologia moralności zwraca uwagę na to, jaki wpływ ma środowisko społeczne na kształtowanie się ocen moralnych i ustalenia kierunku wpływu instytucji społecznych na zachowanie moralne człowieka, pokazanie rozwoju tych ocen i norm moralnych na jego zachowanie (Majka, 1981, ss. 272-273).

W socjologii moralności przywołuje się dwa wiodące pojęcia: moralność i etos. W sensie opisowym potocznie używane są niekiedy zamiennie obydwa terminy. Z kolei termin „etos” jest często stosowany zamiennie ze „stylem życia” – inaczej zespołem zachowań charakteryzujących jakąś grupę (nie indywidualium) o wyznaczonych i przyjętych w niej hierarchii wartości, przy czym wierzymy w to, że w tych wartościach da się odszukać jakąś wartość o szczególnym znaczeniu.

Według H. Jurosa „etos” jako termin etyczny ma dwa podstawowe znaczenia. Po pierwsze oznacza poprawność moralną faktycznego zachowania się jakiejś grupy ludzi w określonym środowisku, ocenianą z punktu widzenia osobistych zapatrywań i przekonań moralnych tychże ludzi, to jest w świetle istniejących reguł w ich świadomości i subiektywnie uznanych przez środowisko. Po drugie przez etos rozumie się faktyczne zachowania się ludzi w świetle norm obiektywnie obowiązujących (Zuberbier, 1985, s. 160).

Możemy bez większego uchybienia przywołać różne rodzaje etosu:

- etos człowieka porządnego;
- etos nauczyciela różnych poziomów nauczania, którzy grają w teatrze jakim jest szkoła czy uczelnia rolę personelu merytorycznego;
- etos nauki;
- etos uczonych;
- etos szkoły (uczelni);
- etos Solidarności;
- etos Harcerzy;
- etos pracy;
- etos zawodu, itd.

Rodzi się więc pytanie, czym jest etos jako taki i równocześnie, jaką jego definicję należy przyjąć. Co do tego, że pojęcie to odnosi się do grup ludzkich, a nie do poszczególnych jednostek, panuje, jak należy sądzić, powszechna zgoda. Z punktu widzenia pedagogicznego można odnieść termin „etos” do jednostek, u których wartości, normy moralne strukturalizują życie społeczne, niejako wypełniają sobą codzienność człowieka. Ich znajomość, stosunek do nich, przekonanie o ich znaczeniu i funkcjonowaniu w życiu społecznym są istotnymi składnikami ludzkiego etosu. Barbara Fedyszak-Radziejowska jest zdania, że etos wyraża pragnienie doskonałości w życiu codziennym, pragnienie włączenia w codzienność odświętnych wartości nadających sens ludzkiemu życiu. Podobnie Mieczysław Rusiecki – w odniesieniu do nauczycieli – pisze, że w etosie chodzi o przestrzeganie w działaniu ludzkim norm moralnych, o dostosowanie się do pewnych wzorców lub stałych reguł. (Arciszewska, Dziurzyński, Jurawicz, 2011, ss. 241-248). Jeżeli powyższe wartości będą dotyczyły pracy, wówczas mówimy o etosie pracy obejmującym faktycznie funkcjonujące wartości i normy oraz wzory zachowań jakiejś grupy społecznej czy całego społeczeństwa, wartości odnoszące się do ludzkiej pracy (Marianiński, 1994, s.111). Dyskusja nad etosem pracy trwa od dawna w krajach wysoko rozwiniętych pod względem gospodarczym. Dokonujące się przemiany wartości i norm zaznaczają się we wszystkich dziedzinach życia społecznego i indywidualnego: w rodzinie, w pracy zawodowej, w polityce, kulturze, moralności i religii. Oznaczają zachwianie tradycyjnego systemu wartości utrwalonych w okresie powstawania społeczeństwa industrialnego.

Z powstaniem etosu łączy się jeszcze inna jego klasyfikacja, a właściwie klasyfikacja rozważań nad nim:

- perspektywa arystotelesowska,
- perspektywa weberowska.

Perspektywa arystotelesowska (opisowa) kładzie akcent na fakt za-
stany, trwały i zakorzeniony sposób życia. W perspektywie tej pojawia
się problem adaptacji: jak przenieść dotychczasowy etos (sposób życia)
w nowe okoliczności, nowe czasy, nową rzeczywistość społeczną.

Perspektywa weberowska traktuje o tym, że pojęcie etosu jest kluczem
do zrozumienia zmiany społecznej, a nacisk jest kładziony na pojawienie
się w przestrzeni społecznej jako nowej formy życia i jej konsekwencji.
Jest to perspektywa dynamiki i zmiany społecznej, której produktem jest
coś jakościowo nowego i obcego w stosunku do tego, co zastane (Szawiel,
1998, ss. 202-203).

ETOS NAUCZYCIELA

Krystyna E. Sielawa-Kolbowska w połowie lat siedemdziesiątych prze-
prowadziła badania empiryczne wśród nauczycieli warszawskich szkół
średnich. W wyniku tych badań stwierdziła, że brak jest skryształowanego
i żywego etosu nauczycielskiego, a tym samym niewielkie są szansę kon-
sekwentnego oddziaływania na postawy i przekonania młodzieży przez
badanych nauczycieli na terenie szkoły. Pojęcie etosu nauczyciela uległo
w ciągu minionego trzydziestolecia pewnej deprecjacji. Badania przepro-
wadzono w 2004 r., zatem już w okresie wolności – wolności od wpływów,
nieco innych wprawdzie niż przed rokiem 1989, ale jednak realnych zwią-
zanych z indoktrynacją, której służy potężny aparat mass mediów (Sielawa-
Kolbowska, 1989, s.441).

Spośród wielu społeczności zawodowych nauczyciele stanowią jedną
z kilku grup, dla których bezpośrednie relacje z drugim człowiekiem oraz
praca dydaktyczna i wychowawcza szczególnie wiążą się z realizacją pod-
stawowych wartości moralnych. Nauczycielstwo stanowi jedną z głównych
kategorii zawodowych inteligencji. Za Tadeuszem Kotarbińskim można
by przyjąć rozumienie pojęcia nauczyciel w szerokim sensie: nauczyciel to
człowiek, którego funkcja społeczna polega na szerzeniu prawd i urabianiu
charakterów, na kształceniu i wychowywaniu.

W tym znaczeniu będą to zarówno nauczyciele szkół podstawowych,
średnich, wyższych, jak również publicyści i twórcy literatury, szczególnie
ci, którzy poczuwają się do pełnienia wyżej wymienionych funkcji (Era-
smus, 2011, s. 231). Proces nauczania i wychowywania w tak szerokim wy-

miarze obejmuje i młodzież, i całe społeczeństwo.

Ten zasięg oddziaływań wychowawczych wiąże Tadeusz Kotarbiński z ich podziałem na pedagogię, rozumianą jako uprawianie wychowania i pedagogikę, czyli wiedzę o należyтым wychowaniu. Punktem wyjścia tych rozważań jest określenie, że wychowuje ten i tylko ten, kto usiłuje wpłynąć opiekuńczo na kształtowanie się dyspozycji psychicznych osoby dojrzewającej. Natomiast proces nauczania ma miejsce wtedy, gdy wychowujący chce czynić wychowywanego bardziej poinformowanym, lub bardziej uzdolnionym do sprawnych działań, w tym oczywiście operacji intelektualnych (Kotarbiński, 1987, s.296). Proces wychowania wykracza poza bariery wieku szkolnego i dotyczy każdego człowieka w dowolnym wieku. Samo pojęcie „zawodu” jest związane z produkcją materialną i podziałem pracy. Upraszczając, można rozumieć podział zawodowy jako podział pracy. Natomiast kryteriami pozwalającymi wyróżniać poszczególne zawody są głównie kwalifikacje i funkcje pełnione przez ich przedstawicieli, związek człowieka z zawodem ma więc szereg następstw osobistych dla pracownika, dla bezpośrednich pracodawców i dla całego społeczeństwa. Jednostka przyswaja sobie panujące w grupie kryteria wartościowania i reguły postępowania w sprawach zawodowych.

W próbach definicji zawodu spotykamy szereg obiektywnych trudności. Podstawą rozróżnienia zawodu od specjalności może być zakres wykonywanych czynności lub też proces edukacyjny na różnych poziomach kształcenia. Rolą nauczyciela jest wtajemniczanie nowych członków grupy w misteria wiedzy. Wydaje się to bardzo celnym i zwięzłym zarazem określeniem powinności nauczyciela, który jest przede wszystkim wychowawcą pokazującym, jak żyć w konkretnej, zastanej grupie społecznej. Nie jest on jednak jedynym członkiem grupy, który może dokonać takiego wtajemniczenia. Jest on w tym jednak wyspecjalizowany i odpowiednio predysponowany, a przynajmniej powinien takim być. Co zaś do celu i środków wychowania, są one najczęściej ustalone przez tradycję, wyznaczającą raz na zawsze ogólny typ, jakiemu ma odpowiadać przyszły członek danego społeczeństwa. Poddając akcentacji jednoznacznej, są to bez wątpienia cechy każdego współczesnego etosu nauczyciela (Pawęcznyńska, 1992, s. 17).

Przy omawianiu etosu zawodowego nauczyciela i jego przemian, istotne jest eksponowanie znaczeniowo problematyki etycznej w kilku obszarach:

- nauczycielstwo – wybór zawodu czy wybór postawy moralnej?;

- uznanie faktu uczenia siebie i innych jako drogi rozwoju siebie;
- przeobrażenia nauczycielskiej odpowiedzialności;
- ewolucja identyfikacji społeczno-ideowej nauczyciela;
- godność nauczyciela i jej przeobrażenia.

Aby nauczyciel okazał się człowiekiem godnym szacunku, powinien kierować się prawdą jako najwyższą wartością i taką powinnością moralną, która pozwoli unikać haniebnosci. Nauczyciel jest skazany na głoszenie prawdy zgodnej z rozumieniem i przekonaniem jej głosiciela – na autentyzm wynikający nie tyle z zasad etyki normatywnej, ile z postawy, którą prof. Kotarbiński określał praktycznym realizmem. Wielkość moralna nauczyciela to po prostu bycie profesorem. Poddając analizie i rozumieniu „fachu” nauczycielskiego w tych kategoriach, niejako automatycznie kierujemy uwagę na głębsze warstwy osobowości człowieka, który postawiony zostaje naprzeciw osób – uczniów. Wówczas musimy uzyskać odpowiedź na pytania:

- jakim człowiekiem wobec uczniów nauczyciel chce być?
- gdzie szuka siły, aby ideał nauczyciela zamienić w rzeczywistość?
- jakie ideały winny przyświecać, aby zmienić orientację wartości z „chciałbym być”
- w „chcę, to czynię”?
- czy mam dość sił, żeby być takim nauczycielem, jakim chcę być?
- gdzie jest moje człowieczeństwo w tym, co robię? (Kałuszyński, 2001, ss. 10-11).

Na kondycję moralną Polaków po 1989 roku silnie oddziałuje fakt, że społeczeństwo polskie stało się znacznie silniej niż poprzednio społeczeństwem naśladowczym czy mimetycznym w stosunku do społeczeństw z zachodniego kręgu cywilizacyjnego. Wpływ zewnętrznego świata dokonuje się na różnych poziomach i za pomocą różnych mechanizmów:

- po pierwsze, przez tworzenie pewnych modeli ideologicznych;
- po drugie, przez rozpowszechnianie pewnych rzeczywistych wzorów zachowań i ocen.

W odniesieniu do pierwszego zagadnienia należy zauważyć rywalizację koncepcji liberalnej z koncepcją socjalną. Stronami sporu są tu więc liberalizm, który kładzie nacisk na wolność i prawa jednostki, podkreślając fakt, że jednostka jest przede wszystkim zakorzeniona we wspólnocie. Zgodnie z pierwszym stanowiskiem stosunki międzyludzkie miałyby się

opierać głównie na indywidualnym współzawodnictwie, zgodnie z drugim – bardziej na współpracy i solidarności.

Z koncepcją liberalną wiąże się także często współcześnie podnoszona idea głosząca, że rozwój społeczny jako jeden z istotnych elementów musi zawierać wzrost możliwości rozwoju indywidualnego, a w szczególności indywidualnego wyboru. Z drugiej strony we współczesnych teoriach społeczeństwa podkreśla się znaczenie zaufania, lojalności i solidarności (Stepulak, 2007, s. 19).

Wiedza o nauczycielach jest w dużej mierze wiedzą potoczną. Wydaje się, że w stosunku do zadań, jakie spełnia nauczyciel w życiu społecznym, zbyt rzadko ta grupa zawodowa jest przedmiotem badań naukowych. Należy zauważyć, że problematyka badawcza etyki i etosu pracy (zawodu) nauczycieli ma charakter interdyscyplinarny. Znajduje się na pograniczu kilku dyscyplin: filozofii, pedagogiki, etyki, a nawet religii.

SEKULARYZACJA ETOSU PRACY

Jeśli sekularyzacja etosu pracy w XIX w. objęła tylko nieliczne kręgi społeczeństwa, to obecne rozejście się religijnych i zawodowych motywacji obejmuje szerokie kręgi ludności (tak zwana druga faza sekularyzacji). W praktyce oznacza to odchodzenie w skali masowej od etosu purytańskiego do moralności hedonistycznej, od orientacji na pracę do orientacji na czas wolny, od prestiżu posiadania do prestiżu konsumpcji. Według skróconej formuły można by powiedzieć, że nie po to się żyje, aby pracować, lecz pracuje się, po to żeby żyć (Mariański, 1994, ss. 74-76). Proces przemian wartości i norm nie został jeszcze dokładnie rozpoznany, brakuje w pełni wiarygodnych danych, adekwatnych teorii oraz metodycznego instrumentarium do badania indywidualnych i społecznych skutków dokonujących się przekształceń w różnych dziedzinach ludzkiego życia. Kryzys wartości niesie nie tylko zagrożenia, ale i szansę do wykorzystania. Jedną z nich jest bez wątpienia szersza możliwość personalizacji, czyli tworzenia życia prawdziwie osobowego (na miarę ludzką), utrwalania go, kontynuowania i rozwijania. Działalność wychowawcza ukierunkowująca procesy kształtowania osobowości człowieka musi się zatem opierać na wnikliwej i możliwie wszechstronnej wiedzy o wartościach. Przyswajanie różnych wzorców wpływa bowiem na funkcjonowanie człowieka – stanowi istotny czynnik regulacji jego postępowania moralnego oraz nadaje głębszy sens życiu ludzkiemu. Do wartości przywiązuje się dużą wagę

w pracy wychowawczej. Zajmuje się nimi zwłaszcza teoria wychowania i tak zwana „pedagogika wartości”, według których wychodzi się z założenia, że wychowanie abstrahujące od wartości, w tym także wartości człowieka jako osoby ludzkiej, jest niepełne i powierzchowne. Podejmując analizę etosu współczesnego nauczyciela, należałoby się również odnieść do zjawiska kryzysu, w czym pomocne mogą się okazać znane w pedagogice funkcjonalistyczne teorie konfliktu. Na przejawy kryzysu należy patrzeć jak na potencjalne źródło zmian, gdyż sygnalizują one pewne problemy wymagające rozwiązania. Kryzys rodzi różnorodne konflikty, które – ujawnione na czas – mogą być czynnikiem twórczym, funkcjonalnym, jak ujmują to współczesne funkcjonalistyczne teorie konfliktu. Można też stwierdzić, że w społeczeństwach postindustrialnych zmiany zachodzą w postępie geometrycznym, co będzie tworzyć poczucie ustawicznego kryzysu, ponieważ zdobyta wiedza, kwalifikacje nie wystarczą na zawsze wobec ciągłych zmian we wszelkich przejawach ludzkiego życia. Poczucie niestabilności, dynamiki zmian nie jest czymś wyjątkowym, lecz immanentnie wbudowanym w strukturę postnowoczesnych społeczeństw.

W pracy nauczycielskiej szczególnie ważna staje się orientacja na człowieka, na jego rozwój osobowościowy i przygotowanie do przyszłości. Służyć jej powinna rzetelna ocena procesów i zjawisk, które są udziałem nauczycieli od 1989 roku, a także świadomość wyzwań teraźniejszości i przyszłości, szans i zagrożeń, do których należy przygotować siebie i młodzież. W analizie aktualnej sytuacji etosu nauczycielskiego nie można oderwać się od realiów zmian w edukacji, a w szczególności należy uwzględnić bariery zmian. Opisując działanie współczesnych systemów edukacyjnych, wskazywano, że w przeważającej mierze są one ukierunkowane na człowieka oświeconego, co wiąże się z przekazywaniem gotowej wiedzy umożliwiającej przystosowanie się do istniejących warunków społecznych (Kozielecki, 1988, ss. 141-143). Wербализм staje się dominującą metodą kształcenia, aktywizującą lewą półkulę mózgową, odpowiadającą za logiczne myślenie i posługiwanie się językiem. Natomiast zaniedbanie ulega prawa półkula, w której kształtuje się intuicja oraz myślenie innowacyjne. Następnym tego będzie przyswajanie przez uczniów, ukształtowanych werbalnie, zachowawczych systemów wartości i standardów, konformizmu i właściwych reakcji na sygnały nadawane z zewnątrz (człowiek zewnątrzsterowny). Przeciwnieństwem człowieka z zewnątrz sterownego będzie człowiek innowacyjny, wewnątrzsterowny, który posiada własne standardy oceny swoich działań; reprezentuje postawę badawczą, potrafi określić pojawiające się problemy i szuka sposobów ich rozwiązania.

MOTYWOWANIE W TWORZENIU STYLU PEDAGOGICZNEGO DZIAŁANIA

Następną barierą zmian jest brak motywacji do tworzenia własnego stylu działania pedagogicznego w sytuacji dominującej relacji przełożony-podwładny. Układ ten staje się sztywny i możliwości podejmowania działań twórczych stają się coraz mniejsze. Brakuje przepływu informacji od innych osób podejmujących działania innowacyjne. Nakazowo-decyzyjny styl kierowania sprawia, że nawet słuszne decyzje będą odrzucane lub sabotowane jako uzewnętrznienie presji, dominacji, czasem ignorancji przełożonych. System hierarchiczny w oświacie – chociaż obecnie znacznie ograniczony – nadal utrudnia nie tylko powstawanie, ale i realizację innowacyjnych pomysłów, co oznacza kierowanie się w zawodowych zachowaniach tej społeczności takim pojmowaniem pracy pedagogicznej, które wyodrębnia dwie jej izolowane warstwy – teoretyczną i praktyczną, myślową i roboczą, projektową i wykonawczą, przy czym – w przeświadczeniu nauczycieli – myślowo-koncepcyjna strona tej pracy nie należy do nich, lecz stanowi domenę pedagogów-teoretyków, natomiast za stronę realizacyjno-wykonawczą odpowiedzialni są oni właśnie, nauczyciele-praktycy, i to ta strona stanowi istotę profesjonalnych zachowań. Zatem etosem współczesnego nauczyciela byłby etos techniczny, czyli skrupulatne stosowanie cudzych środków do osiągnięcia cudzych celów (Bauman, Rutkowiak, 1993, ss. 50-52). W tym też miejscu należy postawić następujące pytania o znaczenie wartości dla nauczyciela i osób planujących wybrać zawód nauczyciela:

- jakimi motywami kierują się nauczyciele w podejmowaniu studiów pedagogicznych?;
- jakie wartości społeczne nauczyciele cenią sobie najbardziej?;
- jakie są cele i dążenia życiowe nauczycieli w warunkach transformacji?;
- jaki jest poziom zadowolenia ze swego zawodu i satysfakcja zawodowa nauczycieli?;
- czy nauczyciele identyfikują się ze swoim zawodem?;
- w jaki sposób nauczyciele doskonalą warsztat swojej pracy zawodowej i kompetencje zawodowe?;
- jak nauczyciele realizują podstawowe elementy etyki zawodowej w relacji do uczniów?;
- jak nauczyciele postrzegają odpowiedzialność szkoły i innych instytucji za wychowanie?;

- jak nauczyciele postrzegają autorytet nauczyciela w nauczaniu i wychowaniu?;
- jak nauczyciele sami oceniają własną grupę zawodową?.

Można przypuszczać, że obecna sytuacja w zakresie etyki nauczycielskiej jest rezultatem daleko idących przemian zawodu nauczycielskiego. Kształcenie nauczycieli unika dotykania moralnej problematyki zawodu. Edukacja nauczycieli poprzednich generacji w wyższym stopniu niż obecnie, była wyznaczona świadomym kształtowaniem refleksji etycznej – to był programowy zamiysł edukacji. Obecnie coraz rzadziej mówi się o etycznych wymiarach życia ludzkiego, refleksja etyczna staje się niewygodna.

Przynależne profesji nauczycielskiej pojęcie „zanikającego etosu” wiązać można po części z utratą znaczenia pozycji społecznej nauczyciela. Nauczyciel w ocenie społecznej kojarzy się najczęściej ze stereotypem osoby mającej wprawdzie wyższe wykształcenie, jednakże o niezbyt wysokich walorach intelektualnych i kulturowych. Stereotyp ów znajduje odbicie w samoświadomości nauczycieli (Ćmiel, 2011, s. 17). Poczucie niższości oraz świadomość drugorzędnej roli w życiu państwowym, społecznym i gospodarczym nie są z pewnością dobrą prognozą dla etosu zawodowego nauczycieli. Można zasadnie przypuszczać, że nauczyciele młodszych generacji posiadają wyższy stopień kwalifikacji zawodowych niż nauczyciele lat powojennych. Użytek, jaki czynią z tych kwalifikacji, może jednak budzić wątpliwości. Tymczasem nauczyciele wyposażeni w odpowiednią wiedzę pedagogiczną i psychologiczną dają sobie radę z wykrywaniem przyczyn niepowodzeń ucznia a ich wychowankowie uzyskują lepsze wyniki na egzaminach zewnętrznych. Od wieków podejmowane były próby tworzenia wzoru idealnego nauczyciela w postaci szkiców osobowych, uwydatniania walorów wewnętrznych, decydujących zawsze o tym, że w zawodzie nauczyciela tkwi pewien pierwiastek idealny, którego nie da się zwerbalizować. Były to poszukiwania nacechowane ocenianiem etycznym, mające na celu sprecyzowanie osobowej i etycznej sylwetki człowieka wykonującego zawód nauczyciela. Jednocześnie jednak należy również przyjąć za oczywisty fakt, że wzór nauczyciela – postrzegany w kategoriach moralnych – utożsamia się z moralnym wzorem człowieka, którego kształtuje przede wszystkim współczesność. Cały ten proces nie dokonuje się w odosobnieniu. Nauczyciel przeobraża się w uzależnieniach społecznych, we wzajemnych odniesieniach kulturowych. Istota tego procesu tkwi w tym, że – bez względu na owe uwarunkowania – nauczyciel powinien pozostawać równocześnie sobą, nie gubiąc nic z własnego „ja”, a jedynie je doskonaląc.

Praca nauczycielska, tak doniosła dla prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa, stawiać musi przed jej adeptami równie wysokie wymagania. Wymagania zarówno natury moralnej, jak i profesjonalnej. Zasady dobrej pracy (to jest efektywności działań, produktywności, ekonomia czasu, materiałów i energii) zakładają uznanie oczywistego faktu, że współtwórcą dóbr materialnych jest nie tylko ten, kto bezpośrednio je produkuje. Współtwórcą będzie każdy, kogo działalność zostaje włączona w określony związek przyczynowy, w wyniku którego powstaje końcowy produkt. Ogniwem w tym związku jest także proces przygotowania wytwórców jako takich – funkcja, którą pełni pedagog i nauczyciel. Sztuka dokładnego przekazywania własnych myśli i sądów jest świadectwem poważnego i obowiązkowego podejścia do własnej profesji. Oznacza to, że praca nauczyciela i w konsekwencji ucznia nie może być w żadnym wypadku chaotyczna. Wprost przeciwnie, należy ją odpowiedzialnie i optymalnie organizować. Według prof. Kotarbińskiego profesjonalizm merytoryczny i warsztatowy powinien mieć podłoże w odpowiednio ukształtowanych cechach osobowościowych nauczyciela.

Poglądy Kotarbińskiego na zawód nauczycielski są głęboko osadzone w jego doktrynie etycznej, są niejako jej konkretyzacją. Porządny człowiek, spolegliwy opiekun – to określenia, którymi prof. Kotarbiński posługiwał się w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania o to, jak być.

SKUTECZNOŚĆ PROCESU WYCHOWANIA I NAUCZANIA

Skuteczność procesu wychowania i nauczania zależy w poważnym stopniu od odpowiedniej atmosfery moralnej, której głównym twórcą jest nauczyciel. W związku z tym wymaga się od niego odpowiedniej postawy moralnej, by dawać przykład uczniom, i wiedzy, szczególnie psychologicznej, by ich lepiej rozumieć. M. Nowak pisze, że „wychowanek nie jest uważany za rzecz do napełniania jej czymkolwiek ani też nie jest on istotą do ćwiczenia (szkolenia), lecz jest osobą, którą należy w nim wzbudzić. Moralna odpowiedzialność pedagoga za wykorzystanie wszystkich możliwości pożądanego wpływu na ucznia przesuwają się także na dziedzinę odpowiedzialności za własny poziom, za osobistą sylwetkę duchową oraz zaangażowanie we własną pracę jak również życzliwe oddanie uczniowi” (Migąła, 2011, s. 81).

Ten rodzaj odpowiedzialności jest specyficzny dla zawodu nauczycielskiego. Można zaryzykować twierdzenie, że odpowiedzialność nie musi

zaistnieć w świadomości nauczyciela jako pojęcie i zjawisko na tyle istotne, aby poświęcać mu wiele uwagi. Rozumienie tego zjawiska często nie wykracza poza wielokrotnie opisywany „sądowy”, negatywistyczny schemat. Obowiązujący powszechnie schemat czyn – przewinienie – odpowiedzialność może przyczynić się do ograniczenia aktywności podmiotu. Świadomość, że za konkretnymi działaniami stoi zawsze możliwość bycia pociągniętym do odpowiedzialności, z pewnością nie zachęca do podejmowania nowych zadań. Na szczęście istnieją także zupełnie odmienne sposoby opisywania i rozumienia odpowiedzialności. Czy jednak odpowiedzialność na nowo zinterpretowana, ukazana „pozytywnie” jako międzyludzka relacja skierowana w przyszłość, ma szansę odzyskać należne jej miejsce w rozważaniach o współczesnych nauczycielach? Niewątpliwie uczeń stawia nauczyciela w sytuacji konieczności udzielenia odpowiedzi i jest to konieczność moralna, która nie pozwala przejść nauczycielowi obojętnie. Jeżeli nauczyciel zacznie odpowiadać, dowiedzie, że jest odpowiedzialny. Nie jest to jednak sytuacja jednorazowa. Pytania i odpowiedzi powtarzają się. Pojawia się dialog. Uczeń zaczyna ufać, że jego pytania, jego bieda i słabość nie pozostaną niezauważone. Po tych pytaniach i odpowiedziach uczeń i nauczyciel nie są już tacy sami jak wcześniej. Coś sobie zawdzięczają.

Nauczyciel, dając odpowiedź, dowiaduje się z bezpośredniego doświadczenia, co znaczy być dobrym. Uczeń, dzięki odpowiedziom nauczyciela, dostrzega, że jest dla niego ważny, że może mu ufać, że nie jest sam. Dowiaduje się także, co znaczy być dobrym (doświadczając odpowiedzialności nauczyciela) (Kotarbiński, 1996, ss. 20-28). Problem upodmiotowienia wymaga od socjologa zrozumienia, że zagadnienie to nie zamyka się wyłącznie w relacjach nauczyciel-uczeń. Jest to proces wysoce złożony i obejmujący:

- indywidualne właściwości ucznia, jego doświadczenie, możliwości poznawcze, sposób postrzegania własnej osoby; doświadczenie nauczyciela, jego aspiracje, warunki organizacyjne i materialne pracy;
- wzory i wartości preferowane przez klasę szkolną jako układ odniesienia społecznego;
- właściwości i możliwości wychowawcze oraz kulturowe rodziny jako podstawowego środowiska rozwoju ucznia, zjawiska i procesy występujące w najbliższym otoczeniu (Puślecki, 1997, ss.50-52).

Nauczyciele jako grupa społeczna mają niejednokrotnie problem z od-

nalezieniem się we współczesnej rzeczywistości edukacyjnej, co rzutuje na ich samopoczucie w postaci utraty osobistego i zawodowego znaczenia. Społeczeństwa demokratyczne odrzucają tzw. autorytet z nadania. Gdy na znaczeniu zyskuje odpowiedzialność indywidualna, traci je funkcja poznawcza autorytetu na rzecz kategorii egzystencjalnych.

Szukając zatem odpowiedzi na pytanie, jaki powinien być wizerunek współczesnego nauczyciela, można stwierdzić, że – jak pisze J. Michalak – ma on być „humanistą i fachowcem zarazem człowiekiem poszukującym własnych dróg rozwoju ku tożsamości autonomicznej” (Bajkowski, Nala-skowski, 1997, ss. 74-76).

Nauczyciel uczy i wychowuje także wtedy, kiedy nie pełni roli nauczyciela, kiedy sam nawet nie zdaje sobie z tego sprawy, będąc dla ucznia jedynie dorosłym z jego najbliższego środowiska. Oddziałuje on także swoim sposobem zachowania, stosunkiem do życia, nie tylko w klasie szkolnej, ale również na boisku, w drodze do domu, czy miejscu zamieszkania. Nie da się oddzielić nauczyciela-osoby oficjalnej od nauczyciela-osoby prywatnej.

W tym, co mówi i czyni wobec uczniów, przejawiają się nie tylko nałożone na niego zadania, lecz manifestuje się cała jego osobowość, jego poglądy, przekonania, ideały i wartości. Uczy on i wychowuje własnym przykładem kulturalnego i moralnego życia oraz postępowania. W ramach pewnej konkluzji tego wątku rozważań można by powiedzieć, że wszystkie zasygnalizowane tu problemy sprowadzają się do rzetelnego dopełniania nauczycielskich powinności, dla których źródłem jest świat wartości. W zawodzie nauczyciela czynnikiem wychowawczym jest autorytet nauczyciela, który łączy się z istnieniem określonych cech wynikających bezpośrednio z jego osobowości.

Autorytet spełnia rolę wzorca osobowego dzięki interakcyjnemu charakterowi. Jako wynik jedno- lub dwustronnej interakcji między dwoma osobami prowadzi do sytuacji, w przebiegu której jedna ze stron kształtuje lub modeluje swój sposób myślenia, zachowania zgodnie ze wzorami myślenia reprezentowanymi przez drugą stronę. I tutaj asertywność przejawia się we wzajemnym zachowaniu nauczyciela i ucznia oraz sposobie porozumiewania się opartym na preferowaniu szczerego zachowania, wzajemnej życzliwości, szacunku, czy, zdaniem niektórych, partnerskich relacji. Jak podkreśla M. Jankowska-Rosadzińska, autorytet łągodzi lub likwiduje konflikty i zagrożenia poprzez kierowanie, aktywizowanie i komunikowanie dzięki kompetencjom, stwarzaniu atmosfery zaufania i możliwości wpływu (Jankowska-Rosadzińska, 1999, ss. 124-126).

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując rozważania nad rodzajami odpowiedzialności nauczycielskiej, należy uzyskać odpowiedź na pytania:

1. Przed kim jest odpowiedzialny nauczyciel?
2. Co jest ostatecznym źródłem powinności nauczycielskich?
3. Kto wyposaża nauczyciela w moc pozwalająca skutecznie te powinności wypełniać?

Najczęściej, gdy mówi się o odpowiedzialności nauczycielskiej, chodzi o fakt odpowiadania nauczyciela przed prawem stanowionym z myślą o działaniach w tej dziedzinie, przed organami instytucji zatrudniających go i formalnie uprawnionych do kontrolowania jego działań. Natomiast nieco głębszej świadomości pojawia się odpowiedzialność przed rodzicami powierzającymi pedagogowi swoje dzieci z oczekiwaniem elementarnej odpowiedzialności za ich bezpieczeństwo i najwyraźniej uchwytnie postępy. Nauczyciel jest odpowiedzialny również przed tymi, którzy zostali mu powierzeni. Można także wyszczególnić odpowiedzialność osobistą nauczyciela wobec zespołu nauczycielskiego za działania zgodne z przyjętymi założeniami i celami programu dydaktyczno-wychowawczego oraz odpowiedzialność wobec społeczeństwa i wobec historii, ponieważ społeczeństwo w danym momencie historycznym, formalnie powierzając pedagogom młode pokolenia, oczekuje jego przygotowania do budowania nowego, lepszego ładu społecznego i pomyślności państwa. W dalszej perspektywie mówi się o odpowiedzialności nauczyciela wobec świata, formułując postulaty uniwersalistyczne etyki współodpowiedzialności.

Rozpatrywane w wymiarach społecznych przekształcenia wartości i norm naszej cywilizacji wskazują na konieczność nowego myślenia, a nawet radykalnego zrekonstruowania struktury współczesnego świata (Woźniak, 19991, ss. 113-114).

REFERENCES

- Bocheński, J. M. (1993), *Co to jest autorytet?* [w:] *Logika i filozofia*. Warszawa: PWN
- Ćmiel, S. (2011), *Nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży*. Józefów: Wydawnictwo WSGE
- Day, C. (2007), *Rozwój zawodowy nauczyciela*. Gdańsk: Wydawnictwo GWP LIBER

- Dziurzyński, K. (2011), *Obraz władzy, zaufanie do niej i autorytaryzm jako wyznaczniki społecznego myślenia studentek kierunków pedagogicznych*. [w:] Arciszewska, E., Dziurzyński, K., Jurewicz, M. (red.), *Zmienne konteksty edukacji wczesnoszkolnej*. Józefów: Wydawnictwo WSGE
- Dudek, J. (1995), *Etyka zawodu nauczyciela*. Zielona Góra: Wydawnictwo WSP
- Erasmus, E. (2011), *Dylematy sukcesów, awansów i karier w okresie transformacji*. Józefów: Wydawnictwo WSGE
- Fedyszak-Radziejowska, B. (1992), *Etos pracy rolnika – modele społeczne a rzeczywistość*. Warszawa: PAN - IRWiR
- Jackson, P.W., Boostrom, R. E., Hansen, D. T. (1993), *The moral Life of Schools*.
San Francisco: Jossey - Bass
- Jan Paweł II, (1999), *Homilia wygłoszona podczas mszy świętej w Łowiczu 14 czerwca 1999*, [w:] *Bóg jest miłością*. Warszawa: Edipresse Polska S.A.
- Kałużyski, M. (2001), *Nauczyciel i uczeń. Problemy etyczne wychowania i nauczania*. Wrocław: Wydawnictwo Atla 2
- Kiciński, K. (1999), *Moralność*, w: *Encyklopedia socjologii*. t. 2. Warszawa: PWN
- Kotarbiński, T. (1991), *Myśli i słowa*. Zielona Góra: Wydawnictwo WSP
- Kotusiewicz, A., Kwiatkowska, H., Zaczyński, P. (1993), *Pedeutologia – badania i koncepcje metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo UW
- Kowal, S. (2004), *Współczesne konteksty odpowiedzialności nauczyciela*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP
- Kwieciński, Z. (1998), *Edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności*. Poznań: Instytut Badań Edukacyjnych
- Legowicz, J. (1975), *O nauczycielu. Filozofia nauczania i wychowania*. Warszawa: PWN
- Majka, J. (1981), *Metodologia nauk teologicznych*. Wrocław: Wydawnictwo WKA
- Mariański, J. (1990), *Moralność w procesie przemian*. Warszawa: PAX
- Michalski, J. (1997), *Pełnienie roli nauczyciela a poszukiwanie własnej tożsamości*. [w:] *Nauczyciele z prowincji u progu reformy edukacji*,

- (red.), T. Bajkowski, A. Nalaskowski, Toruń: Wydawnictwo UT
- Migała, P. (2011), Wybrane elementy patologii społecznej w aspekcie ich uwarunkowań. Józefów: Wydawnictwo WSGE
- Nowak-Dziemianowicz, M. (2001), Oblicza nauczyciela. Oblicza szkoły. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek
- Pachociński, R. (1993), Kształcenie nauczycieli za granicą. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych
- Pawelczyńska, A. (1992), Praca i uczciwość Warszawa: Wydawnictwo AW
- Podgórecki, A. (1995), Społeczeństwo polskie Rzeszów: Wydawnictwo WSP
- Stepulak, M. Z. (2007), Psycholog jako zawód zaufania społecznego. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL
- Szawiel, T. (1991), Etos i szansa. Kultura i Społeczeństwo. Wrocław: Instytut Kulturoznawstwa
- Szluz, B. (2001), Od prawa szkolnego do etyki pedagogicznej. Rzeszów: Wydawnictwo Naukowe AP
- Sztompka, P. (2003), Socjologia. Kraków: Znak
- Tischner, J. (1998), Spór o istnienie człowieka. Kraków: Wydawnictwo Znak
- Wójcik, A. (2007), Asertywność w pracy nauczyciela. [w:] Nauczyciel kompetentny. (red.), Z. Bartkiewicz, M. Kowaluk, M. Samujło, Lublin: Wydawnictwo UMCS
- Żechowska, B. (1995), O poznaniu nauczyciela. Kraków: Wydawnictwo AP